

TÜRKİYE DİYANET VAKFI YAYINLARI / 221

İZMİRLİ İSMAİL HAKKI

(Sempozyum: 24-25 Kasım 1995)

Yayına Hazırlayanlar

Prof. Dr. Mehmet ŞEKER

Yrd. Doç. Dr. Adnan Bülent BALOĞLU

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	50271
Tas. No:	921 İZM

Ankara 1996

TÜRKİYE DİYANET VAKFI
YAYIN MATBAACILIK VE TİCARET İŞLETMESİ

Meşrutiyet Cad.Bayındır Sk. No:55 • Kızılay/ANKARA
Tel:418 59 49 • 417 09 04 • 425 27 75
Telex:43 433 tdvk tr. • Fax:417 00 09

Yayın No : 221
Sempozyumlar-Paneller Serisi : 16

ISBN 975-389-238-1
96.06.Y.0005.221

Bu kitap
Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi'nin
Dizgi, Fotomekanik, Ofset ve Cilt Tesislerinde
hazırlanmıştır.

İzmirli İsmail Hakkı'da Bilgi Teorisi

Prof. Dr. Hanifi ÖZCAN

Genel anlamda bilgi teorisini ilgilendiren konular İzmirli'nin *Yeni İlm-i Kelâm* isimli eserinde *beş ayrı başlık* altında ele alınmaktadır. Konular genellikle deskriptif bir yöntemle sunulmakta ve verilen bilgiler ansiklopedik mahiyette olup pek fazla orijinallik taşımamaktadır. Meselâ: "*Kelâmî problemlerin yeni felsefeye ve çağın ihtiyaçlarına göre genişletilerek ele alınması*"⁽¹⁾ gibi çok önemli bir amaçla işe başlanılmasına rağmen; felsefeden yapılan alıntılar, bu amaca hizmet edecek bir biçimde, dinî konularla kaynaştırılarak değil, yine ayrı bir felsefe konusu olarak sunulmuştur. Bir başka deyişle, felsefenin bakış açısı ve metodu kelâma tam olarak tatbik edilememiştir. Ayrıca, epistemolojiyle ilgili olarak nakledilen bilgiler genellikle lise bilgisi düzeyinde olup 1930'lu yılların lise kitaplarında ve halk için yazılan cep kitaplarında ele alınan konular ve ele alınış biçimleriyle âdetâ tıpa tıp bir benzerlik göstermektedir.⁽²⁾ *Yeni İlm-i Kelâm*'ın bu konuyla ilgili bölümleri gözden geçirildiğinde bu durumu açıkça görmek mümkündür. Bunun yanında, anlatılan konuların ve verilen bilgilerin hemen hepsinin nakil olup yıllardır bilinen ve âşinâ olunan konular olması kitabın bir tekrardan ibaret olduğu izlenimini vermektedir.

İşte bütün bu sebeplerden dolayı, tebliğin başlığı "*İzmirli'de Bilgi Teorisi*" olmasına rağmen, bilinen şeylerin uzun uzun tekrar edilmesinin sıkıcı olacağı düşünülerek, burada konunun ayrıntılarına girilmeyecek ve İzmirli'nin sadece konuları nakledeş şekli hakkında bir fikir verebilmek için, konuların ele alınış sırasına ve belli ölçüde terminolojisine bağlı kalınarak, bölümlerin çarpıcı noktaları özetlenmekle yetinilecektir. Bunları şu şekilde sunabiliriz:

1) Bilginin Yolu (Tarîk-ı Ma'rifet)

Bu başlık altında "hakikatin araştırılması" üzerinde durulmakta ve biri

(1) Bkz. İzmirli, *Muhassalu'l-Kelâm Ve'l-Hikme* (Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası), İstanbul 1336, Kapak notu.

(2) Bkz. Hatemi Senih ve Zekeriya Kadri, *Umumî Filozofî* (Lise kitapları: III. sınıf), Devlet Matbaası, İstanbul 1929; İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Felsefe* (Halk Kitapları), Sebat Basımevi, İst. 1938.

dinî, diğeri de *felsefî* iki yoldan söz edilmektedir. *Dinî yol naklin* yanında hem duylulara ve tecrübeye, hem de akıl ve muhakemeye dayandırılmakta ve onlar birer *bilgi sebebi* olarak görülmekte; ancak, *aklın* duyu ve tecrübe dünyasıyla sınırlı olduğu vurgulanırken, dinde *taklide* düşmekten koruma gibi önemli bir fonksiyonunun bulunduğu da hatırlatılmaktadır. *Felsefî yolun*, dinî yolla karşılaştırıldığında, daha karmaşık ve daha güvensiz bir yol olduğu ve *duyuların alanı* dışına çıkamayacağı belirtilmekte ve küçümsemektedir.

2) Bilginin Kaynakları (Esbâb-ı İlim)

Bu bölümde “sağlam duylular”, “doğru haber” ve aklın insan bilgisinin kaynakları olduğu hatırlatıldıktan sonra; Allah’ın bilgisinin kaynağı ve sebebinin bizzat kendi “Zâtı” olduğu ve zâtı gereği, O’nun bilmek için başka herhangi bir sebebe muhtaç olmadığı belirtilmekte ve insan bilgisinin kaynakları tek tek ele alınıp şu bilgilere yer verilmektedir: *Duyularla* meydana gelen ve duylulara dayanan bilgiler zorunlu bilgilerdir, yani aklın, doğruluğuna açıkça hükmettiği bilgilerdir. *Haber* ise “mütevâtir haber” ve “Peygamber’in haberi” diye iki kısma ayrılmakta ve “duyulur” ve de aklen mümkün olan şeylerle ilgili mütevâtir haberin kesin bilgi verdiği kaydedilmektedir. Peygamber’in haberinin doğru bilgi vermesinin bizzat peygamberin haberi olmasından dolayı mümkün olduğu; dolayısıyla, ancak “duyulur şeyler”le ilgili olması halinde zorunlu bilgi, aksi halde mahiyeti gereği “istidlâlî bilgi” sağladığı ifade edilmektedir. *Aklın* da düşünme (*nazar*) ve delil getirme (*istidlâl*) diye ifade edilen faaliyetleriyle elde edilen bilgilerin şüpheden yoksun olamayacağı; bu nedenle, aklın, bilhassa dinde, “nakil” ile desteklenmesi gerektiği belirtilmektedir.

Ayrıca, bilgi kaynaklarından sadece biriyle yetinmek yerine, bütün bilgi kaynaklarının hepsini birden dikkate almanın bilgide daha sağlam bir yol olduğu da kaydedilmektedir. Bunlardan başka, “ilham” ve “keşf” de birer bilgi kaynağı olarak görülmektedir.

3) Bilgi Teorisi (Ma’rifet Nazariyesi)

Bu bölümde, “bilgi teorisi”nin bilginin sınırları ve değeri; bilgi melesinin kritiği üzerinde durduğu ifade edildikten sonra, doğrudan bilginin değeriyle ilgili görüşlere geçilmektedir. Önce *Skeptiklerden* söz edilip on-

ların, insan ruhunun kesinliğe ulaşip bilgi oluşturamayacağı; gerek “duyulur dünyada”, gerekse “ilk-sebep” konusunda herhangi bir şeyi bilemeyeceği, dolayısıyla “hakikat”ın insanın ulaşamayacağı birşey olduğu şeklindeki düşünceleri belirtildikten sonra, bugün artık skeptik kalmadığı; ancak insanın gerektiğinde şüphe etmesinin faydalı olduğu gibi görüşlere yer verilmektedir. Ayrıca, burada sözü edilen skeptiklerle, yani şüphecilerle, sofistlerin kastedildiği de kaydedilmektedir.

Doğmatiklerin ise, insan ruhunun kesinliğe ulaşabileceği; dolayısıyla “ilk sebebi”, “duyulur” ve “düşünülür” şeyleri aynen olduğu gibi bilebileceği; ayrıca, zihindeki “kesinlik” ile dış dünyanın birbirine uygun olduğu görüşünü taşıdıkları belirtilmektedir. Genelde bilginin göreceli (izâfi) olduğu görüşünde birleşen *Rölativistlerden* söz edilirken, pozitivist rölativistler ve tenkitçi rölativistler olmak üzere iki ayrı ekole yer verildiği görülmektedir. “İnsan ruhu mutlak’ı idrak edemez” ilkesini esas alan *pozitivistlerin* Tanrı, “madde” ve “kuvvet”in bilinmeyeceği; dolayısıyla eşyanın aslının, “ilk illetin” ve “nihâî amaçların” kavranamayacağı; ancak tecrübe ile sabit olabilen şeylerin, yani “duyulur şeylerin” bilinebileceği görüşünde oldukları belirtilmektedir. Bilgimiz dış dünyayı nasıl açıklamışsa dış dünya öyledir, görüşünde olan pozitivistlerin metafizik konularda skeptik, fizikî âlemlerle ilgili konularda ise doğmatik oldukları ifade edilmektedir. Pozitivistler bilgi alanını duyu alanıyla sınırlarlar. Dolayısıyla, onlara göre, düşünme (*nazar*) ve akıl yürütme (*istidlâl*) kesinlik ifade etmez.

Tenkitçi rölativistlerin ise, “insan akli mutlak olarak hiçbir şeyi bilemez” ilkesine dayanmalarından dolayı aklın, hiçbir şeyi olduğu gibi bilemeyeceği, eşya ile ilgili bilgimizin eksik bir “tecrübe” ve basit bir “işaret”ten ibaret olduğu, yani eşya ancak bize görüldüğü gibi bilindiği görüşünde oldukları belirtildikten sonra; zihnin duyu verilerini kendisine göre düzenlediği ve bu düzenlemeyle eşya arasında tam bir uyumun bulunmayabileceği konusunda birleştiklerinden sözedilmektedir.

İdealistlere gelince, onların “âlemi bizzat tasavvurlardan ibaret” saymalarından dolayı, dış-dünya hakkında edindiğimiz bilgilerin, aslında, doğrudan değil, ancak “zihnî suretler” aracılığıyla mümkün olduğu; dolayısıyla, bir bakıma, bizim ancak zihnî suretleri bilip onları, dış-dünyaya resmettiğimiz ve dış-dünyanın, kendi iç algılarımızın bir kopyası olduğu, yani eşyanın değil, ancak duyularımızın gerçek olduğu görüşünü benimsedikleri ifade edilmektedir. Bu durumda, bilginin kaynağını tasavvurlar oluşturmakta ve böylece, herşey tasavvurlara irca edilmektedir. Bu açık-

lamalardan sonra, filozoflardan bir kısmının duyuları; bir kısmının aklı; bir kısmının iç duyuyu (vicdan ve şuuru) ve bir kısmının da ilhamı bilgi kaynağı olarak kabul ettikleri şekilde bir özet açıklamaya yer verilmektedir.

4) Kesin Bilginin Dereceleri (Derecât-ı Yakîn)

Bu bölümde de kesin bilginin üç derecesi, yani "ilme'l-yakîn", "ayne'l-yakîn" ve "hakka'l-yakîn" üzerinde durulmakta ve yine bilinen görüşlere yer verilmektedir: a) *İlme'l-yakîn*: Bu, akıl ve nakle, yani "nazar" ve "haber"e dayanan bir bilgidir. b) *Ayne'l-yakîn*: Bu da insanın birşeyi bizzat kendi gözüyle görüp onun mahiyetini bilmesini ifade etmektedir. Bu bilgi, müşâhedeye dayanıp tereddütleri gidermeye daha elverişli olduğu için, ruhu daha iyi tatmin etmesinden dolayı, "ilme'l-yakîn"den daha üstündür. c) *Hakka'l-yakîn*: Belirtildiğine göre, bu, "iç duyu" ve "iç tecrübeye" dayanan, yani "içte" duyulup yine "içte" müşâhede edilen bir bilgidir. Bu bilgi, birşeyin hakikatine vâkıf olduğunu ve o şeyin tam olarak bilindiğini ifade eder. Bu bilgiye sahip olanlara, yani bilgileri bu dereceye ulaşanlara "ma'rifet ehli" (ârif) denilmektedir. Çünkü başkalarının haber ve nazar ile bildiklerini ârif bizzat "zevk" ile ve "vicdân" ile bilir. Bu, mistik bir bilme tarzıdır.

5) İlk Prensipler (Mebâdî-i Uvel)

Bu başlık altında, insan bilgisinin üç derecesinden söz edilmekte ve bunlar şu şekilde sıralanmaktadır:

a) *Âdî Bilgi*: Bu, günlük hayattaki sıradan bir bilgidir; tek tek şeylerle ilgili olup tecrübe ve habere dayandırılmaktadır. Bu bilgiye sahip olan insan, birşeyi niçin ve nasıl bildiğini bilmez ve de bildiği şeyi anlamaz. Çünkü bu, oldukça dağınık bir bilgidir.

Bu açıklamalardan sonra, *bilginin tanımına* yer verilmekte; bilinen ve hatta çok meşhur olan çeşitli tanımlar nakledilmektedir. Sonuç olarak da, her bilgi bir tür *tasdiktir*, fakat her tasdik bilgi değildir; ancak gerçeğe uygun olan tasdik bilgidir, gibi görüşler zikredilmektedir. Ayrıca, bilginin bilgi kaynaklarıyla elde edilip *hafıza* ile korunduğu ve soyutlama, genelleme, karşılaştırma gibi zihnî işlemlerle de işleme konulduğundan söz edilmektedir. Bundan sonra, bilginin sûret ve maddesi üzerinde durulmakta; bilginin *maddesinin* dıştan, yani eşyadan ve tecrübeden;

sûretinin ise içten, yani akıldan ve zihnî işlemlerden geldiği kaydedilmektedir. Bu arada da, *tasavvur ve tasdik* hakkında bilinen çeşitli bilgiler ve mantıkî açıklamalar geniş bir biçimde yer almaktadır.

b) *İlmî Bilgi*: Akıl yürütme ve delil getirmeyle elde edilen bir bilgidir. Bu bilgide, sonucun prensibe; olayların kanuna bağlandığından söz edilmektedir. Bunun âlimlere ait bir bilgi olduğu ve bunda “anlama”nın da bulunduğu belirtilmektedir. Eşyanın bağlı bulunduğu kanunlar bilindiği için, bu bilginin, birşeyi vuku bulmadan önce keşfetmeyi sağladığı kaydedilmektedir. Bu bilgi aşamasında, birşeyin anlaşılmasını sağlayan “niçin” ve “nasıl” sorularının cevaplandırıldığına dikkat çekilmektedir.

c) *Felsefî Bilgi*: Bunun, yüksek ve bileşik bir bilgi olduğu; bütün kâinâtı bir bütün olarak açıklama gibi bir özelliğe sahip bulunduğu; dolayısıyla, bunun ancak filozofların sahip olacağı bir bilgi olduğu kaydedilmektedir.

Buraya kadar olan bütün bu açıklamalarda da görüldüğü gibi, İzmirli “bilgi teorisi” ile ilgili bilgileri beş ayrı başlık altında nakletmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi, önceden sahip olunan felsefî formasyon ile dinî konuların işlenmesi ve böylece, felsefî yöntemin dinî konulara tatbik edilmesi yerine, onların ayrı ayrı ve de belli ölçüde birbirinden kopuk bir biçimde yan yana nakledilmeleri tercih edilmiştir. Oysa, çeşitli bölümlerde verilen bu bilgiler daha düzenli, dolayısıyla daha felsefî, yani epistemolojinin kurallarına daha çok riayet edilerek, şu şekilde bir plân ile sunulabilirdi:

- I. Bilginin Tanımı
- II. Bilginin Kaynakları
 - A. İnsana Ait Olan Kaynaklar
 1. Duyular
 2. Haber
 3. Akıl
 - B. Allah'ın Bilgisinin Kaynağı
- III. Bilgi Çeşitleri
 1. Âdî Bilgi
 2. İlmî Bilgi
 3. Felsefî Bilgi
- IV. Bilginin Değeri
 1. Skeptikler (Sofistler)

2. Doğmatikler
3. Rölativistler
 - a. Pozitivist Rölativistler
 - b. Tenkitçi Rölativistler
4. İdealistler

V. Genel Değerlendirme ve Sonuç

Bütün bunlara rağmen, “Kelâm” başlığını taşıyan bir eserde, doğrudan felsefi konulara yer verilmesi önemli bir yenilik olarak görülebilir. Ancak, baştan sona nakil olup yazara özgü hemen hemen hiçbir değerlendirmeye rastlanılamaması yadırganacak bir durumdur. İzmirli’de gördüğümüz bu özellik, sanırım, o dönemin ilim anlayışı ve nakilciliğin ne denli yaygınlaştığı konusunda iyi bir örnektir.